

21e Den Uyl Lezing
25 januari 2010

Wouter Bos

De Derde Weg Voorbij¹

Geachte aanwezigen, beste mensen,

Het is mij een grote eer vanavond de eenentwintigste Den Uyl lezing te mogen houden.

Joop den Uyl stond in mijn jeugd bij mij thuis symbool voor alles wat deugde; en bij mij op school voor alles wat niet deugde. Zo ontstond mijn politieke interesse.

Zelf heb ik hem ontmoet, als student economie, toen hij bij ons op de universiteit op onze uitnodiging een lezing kwam geven over de 35-urige werkweek. Dat was een verhaal waar economisch niets van deugde, zo dachten wij allemaal zeker te weten, en dat zouden we hem wel even laten weten. Maar de eerste slag was voor hem want het belangrijkste argument dat hij gebruikte betrof de emancipatie van de vrouw en de eerlijke verdeling van werk tussen mannen en vrouwen. Daar stonden wij met onze mond vol tanden.

Het is bij die ene ontmoeting gebleven. Sindsdien doe ik het met herinneringen, geschriften en natuurlijk met zijn dochter Saskia. Die weet dat ze me nog altijd diep raakt als ze na afloop van een speech, interview of debat iets zegt over wat haar vader er van gevonden zou hebben.

De cirkel loopt voor mij vanavond helemaal rond omdat zonder dat ik daar verder wat mee te maken had, mijn moeder en Gerrit den Uyl, een neef van Joop, elkaar bleken te kennen en zij hier vanavond geloof ik niet eens zozeer als mijn gast maar als zijn gast aanwezig is. Zo doen we toch alles wat in onze mogelijkheden ligt om die Rode Familie op momenten als dit leven in te blazen.

Beste mensen, ik ga het u niet te gemakkelijk maken vanavond. Wie hier vanavond naar toe kwam met het idee: eindelijk gaat die Bos in een oude schuilkerk eens boete doen als spijtoptant van het zondig ras der reformisten, ja zelfs het zondig ras der sociaal-liberale derde weggers, die komt bedrogen uit. Nou ja, half bedrogen dan toch in ieder geval. Want de vermaledijde derde weg is zeker een biecht waard, maar verdient ook een begripvolle herwaardering.

De Derde Weg voorbij: zo luidt de titel van mijn verhaal. Twee dingen, zou de oude wijze man gezegd hebben. Twee dingen: er is iets goeds over de derde weg te melden, en er is iets slechts over de derde weg te melden. Het goede is dat de sociaal-democratie vanuit de impasse van de jaren tachtig en negentig door de derde weg-vernieuwing heen is gegaan en haar wilde postmaterialistische haren van de jaren zestig/zeventig verruilde voor een broodnodige nieuwe oriëntatie op 'bread and butter issues': werk en de economie. Het slechte is dat de derde weg vast liep in het moderne kapitalisme. En we wel verder moeten.

¹ Velen hebben meegedacht over deze lezing. Ik noem en dank met name Mark Bovens, Hans Boutellier, Lodewijk Asscher en Monika Sie. Voor de geschiedschrijving van de Derde Weg heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de doctoraalscriptie in aanbouw van Martin Schutrups. Lianne Raap en René Cuperus dank ik voor het feit dat ze alle versies actief hebben meegelezen en van commentaren en kritieken hebben voorzien.

Wat ik vanavond beoog te doen, is de Derde Weg een plek te geven in de ontwikkeling van het sociaal democratisch gedachtengoed.

Maar laten we bij het begin beginnen.

Wij zijn recent ons huis in- en uitverhuisd vanwege een verbouwing. Bij het inpakken vond ik in mijn werkkamer een grote poster van een foto die Erwin Olaf ooit van me nam voor een voorpagina van Intermediair, het moet in 2000 of 2001 zijn geweest. Wat uiteraard meteen opviel was het verschil in kilo's en in grijze haren tussen die Wouter Bos en de huidige. Nadat ik over de pijn en melancholie die dat teweeg bracht heen was, viel me iets anders op, de titel boven de foto. Die luidde: De Prins Van Paars. En ik dacht, wacht even, bij alles wat ik zeg over De Derde Weg moet ik me goed realiseren dat velen in mijn eigen partij mij waarschijnlijk zien als niet alleen een Prins Van Paars maar minstens zozeer als een Kind van De Derde Weg. En wat was ook al weer het verschil tussen de twee?

Een tweede anecdote in dat verband is een fractievergadering in 1998, aan het begin van het tweede kabinet onder leiding van Wim Kok. We spraken af dat we niet meer zouden spreken over het tweede Paarse kabinet maar over het tweede kabinet Kok. Om te laten zien dat het echt een kabinet van Wim en dus van ons was. Dat goede voornemen sneuvelde binnen een etmaal, we kregen het kennelijk niet over onze lippen. Het was en bleef Paars. En ik vroeg me de afgelopen weken bij het schrijven van dit verhaal natuurlijk af wat dat toen al zei over hoe we zelf terug kijken op onze paarse periode en de vaak daarmee in verband gebrachte Derde Weg.

Laat ik u om die vraag te beantwoorden, mee terug nemen naar de late jaren tachtig, begin jaren negentig. We spreken dan van de hoogtijdagen van het marktdenken, het neoliberalisme, de revolutie van rechts tegen de naoorlogse verzorgingsstaatconsensus in het westen. De dagen en nadagen van Ronald Reagan en Margaret Thatcher. Die met Milton Friedman de overheid niet als oplossing van maatschappelijke vraagstukken zagen, maar juist als grootste probleem en obstakel. Thatcher kwam met haar roemruchte motto: *There is no such thing as society*. Een uitspraak overigens die niet het hoogtepunt was van een diepgaand referaat over de fundamenteën van haar neoliberale en neoconservatieve revolutie maar eentje die bijna terloops langs kwam in een interview met het damesblad *Woman's Own*.

Tot overmaat van ramp bleek deze revolutie nog populair ook. Met als gevolg Eeuwige Onverkiesbaarheid voor linkse en sociaal-democratische partijen. De Duitse SPD werd bijna 20 lange woestijnjaren tot de oppositie veroordeeld tegenover Helmut Kohl en verving tevergeefs leider na leider om het tij te keren. De Britse Labour party verbeet zich lange jaren in de oppositie tegen IJzeren dame, Margaret Thatcher. Ook in de VS lukte het de Democraten niet om de Republikeinen uit het centrum van de macht te verdrijven. En in Nederland verbleef de PvdA van 1977 tot 1989, met een klein intermezzo van 9 ongelukkige maanden in 1981, 12 jaar in de oppositie.

Sociaal democratische partijen werden alom welhaast weggehoond. De beroemde Duits-Engelse denker Ralf Dahrendorf sprak onomwonden over het einde van de sociaal democratisch eeuw. De Volkskrant had over de PvdA een vrolijke serie lopen onder de titel De Partij van de Aftocht. Kortom, er was volgens velen sprake van een existentiële crisis in de sociaal democratie. Zoals we die wel vaker mee maken overigens...

Het is in dit tijdsgewricht dat de Derde Weg op kwam. In meerdere landen onder meerdere namen. Denk bijvoorbeeld ook aan The Radical Centre of Das Neue Mitte. En overal werd het symbool voor de terugtocht naar het politieke midden, naar het werk en inkomen van modale verdieners, naar politieagenten en verpleegsters, zonder wiens steun de sociaal-democratie geen factor van betekenis kan zijn.

In de Angelsaksische wereld stonden zowel Clinton als Blair al snel symbool voor deze vernieuwing. Allebei lieten zij zien dat een progressieve partij na een lange periode van conservatieve overheersing weer aan de macht kon komen door het politieke midden opnieuw op te zoeken. Begrippen als gelijke kansen, gelijkwaardigheid, verantwoordelijkheid en gemeenschapszin kwamen centraal te staan. In zijn State of the Union in 1998 maakte Clinton het grotere publiek bekend met de term Derde weg. Ik citeer: „We have moved past the sterile debate between those who say Government is the enemy and those who say Government is the answer. My fellow Americans, we have found a third way.“

Bij Labour begon Neil Kinnock met de partijvernieuwing al in 1987 maar het was pas toen Blair Labour ging leiden dat de vernieuwing echt vorm en electoraal succes kreeg. Er moest niet alleen afscheid worden genomen van Thatcher maar ook van Old Labour. In de woorden van Blair: 'We are taking the historic values of the Left, and we are applying them to our new world of dynamic markets.'

Waar Clinton de Derde Weg positioneerde tussen “those who say Government is the enemy and those who say Government is the answer” hanteerde Blair een politiekere positionering waarbij de vijand deels ook in eigen kring werd gezocht. Voor hem was de Derde Weg er vooral één tussen oud Links, Old Left, en Nieuw Rechts, New Right door. Marktwerking en geld verdienen kwamen uit het linkse verdomhoekje en kregen ruim baan. Maar de markt en het grote geld moesten wel worden getemperd door beleid voor sociale rechtvaardigheid. Zij het dat daar dan weer de oud linkse politiek van hoge overheidsuitgaven en een grote bureaucratie uit de tijd werden geacht; net als belastingverhogingen voor de hogere inkomens. We moesten het doen met Peter Mandelson's beroemde uitspraak: "I am totally relaxed about people becoming filthy rich".

Eind jaren '90 publiceerden Blair en Anthony Giddens hun beider visies over de derde weg. Voor hen moest De Derde Weg met name een antwoord bieden op de sociale gevolgen van de technologische vooruitgang en de globalisering, waardoor kennis en informatie steeds belangrijker werden. Deze nieuwe uitdagingen betekenden dat links nieuwe manieren moest vinden om de traditionele waarden uit te dragen. Die waarden - gelijkwaardigheid, gelijke kansen, verantwoordelijkheid en gemeenschapszin - waren en bleven essentieel voor een rechtvaardige samenleving. Die radicaal andere aanpak was vooral pragmatisch. Ideologie hoorde bij Oud Links. Vanaf nu ging het erom te doen wat werkt. Het ging om het doel en de idealen, niet om de middelen om dat te bereiken. En dat pragmatisme kwam voort uit het idee dat het klassieke onderscheid tussen links en rechts niet meer relevant was, maar ook uit het besef dat de staat niet in staat was in zijn eentje de linkse idealen te verwezenlijken.

Trekken we het nu iets breder en proberen we inhoudelijk te definiëren waar deze vernieuwing van de sociaal democratie nu in essentie voor stond, dan ging het bij de Derde Weg vooral om de volgende drie elementen. Eén: een relativisering van de staat als enig instrument om de samenleving te veranderen. Twee: een herwaardering van de markt, ondernemerschap en globalisering als welvaartscreërende krachten die ons in staat stellen ook sociaal beleid te voeren. Drie: ruimte maken voor de verantwoordelijkheid die mensen zelf kunnen nemen in een verstandig evenwicht tussen rechten en plichten en met als doel ontplooiing.

In de praktijk kwam de combinatie van deze drie uitgangspunten er op neer dat het gat dat een terugtrekkende overheid liet ontstaan opgevuld moest worden door ofwel markt, marktprikkels en ondernemerschap dan wel door “empowered individuals” die hun verantwoordelijkheid namen of moesten nemen. Daar stond weer tegenover dat gepoogd werd een idee van gemeenschap en daaruit voortvloeiende rechten en plichten te

ontwikkelen. Een bekend motto van New Labour was "The rights we enjoy reflect the duties we owe."²

Misschien is dit een goed moment om te kijken hoe het in Nederland ging. Want volgens niet de minsten liep Nederland bij dit alles voorop.

"Wim Kok, from the Netherlands, actually was doing all this before we were. He just didn't know that –he didn't have anybody (...) who could put a good label on it". Zo introduceerde de Amerikaanse president Bill Clinton in april 1999 Wim Kok op een bijeenkomst over de Derde Weg.

In het bijzijn van Tony Blair en Gerhard Schröder gaf de PvdA-leider Clinton gelijk: "We put it into practice without having the label on it, the Third Way."

Maar Kok zou niet zijn als hij daar niet meteen ook een kanttekening bij plaatste: "Sometimes I have the impression that the Third Way is a very broad Third Avenue, but anyhow, it is symbolic for renewal."

Hoewel de opmerking van Clinton vermoed ik meer ging over het beleid van het Paarse kabinet dan over de koers van de PvdA, is het ontegenzeggelijk zo dat er in de PvdA al langer een vernieuwing liep langs precies dezelfde lijnen als bij Blair en Clinton. Maar, laat dat duidelijk zijn, ook met grote verschillen. Zowel de PvdA als de vakbonden hadden in Nederland de vernieuwing al eerder ingezet dan hun broeders en zusters in het Verenigd Koninkrijk waardoor de programmatische vernieuwing van de PvdA veel minder dan bij Labour het karakter van een scherpe breuk met het verleden hoefde te hebben.

Niettemin kende de PvdA van de jaren '70 onder invloed van Nieuw Links een behoorlijk radicaal profiel. Het centrumlinkse kabinet van Joop den Uyl en het nieuwe beginselprogramma van 1977 getuigen daarvan. De korte regeringsdeelname van 1981 was in zekere zin de laatste poging om met dat programma en die koers overeind te blijven. En die poging mislukte.

Vanaf dat moment begon het te gisten in de partij. De twijfel aan het vermogen van de staat en de staat alleen om de samenleving te veranderen werd gevoed door het electoraal buitenspel staan tijdens de eerste twee kabinetten-Lubbers maar kreeg ook steeds meer intellectuele fundering vanuit de partij.

Langzaam maar zeker werd een rigide en enkel en alleen aan de staat opgehangen maakbaarheidsideaal ingeruild voor andere concepten. Paul Kalma nam met *De illusie van de 'democratische staat'* uit 1982 en *Het socialisme op sterk water* uit 1988 als één van de eersten afstand van de sterke, plannende staat.³ En in 1987 publiceerde een commissie onder leiding van Jan Pronk in opdracht van de partijleiding het rapport *Schuivende Panelen*, bedoeld als basis voor programmatische vernieuwing. Veranderingen als de

² Al tijdens deze ontwikkeling regende het overigens kritiek, van links en van rechts. Ralf Dahrendorf die eerder het einde van de sociaal-democratische eeuw voorspelde, was niet de enige die niet meteen overtuigd was van deze wederopstanding met Angelsaksische wortels. Het zou niet samenhangend zijn, een rekbaar begrip met vele betekenissen en -zo luidde de kritiek vooral ter linkerzijde- het haalde het neoliberale paard van Troje de sociaal-democratie binnen. En zou daarmee volgens velen de opkomst van partijen links van de sociaal democratie in coalitielanden verklaren. Stuart Hall noemde de Derde Weg "The Great Moving Nowhere Show" en stelde dat Blair en Giddens feitelijk de wereld accepteerden zoals hij was – in plaats van deze te willen veranderen. En Albert Hirschman beargumenteerde dat New Labour leek te veronderstellen dat alle goede dingen samen konden gaan, terwijl dat niet het geval was. Alsof de Derde Weg het onverenigbare met elkaar probeerde te verenigen.

³ Kalma was in dit opzicht een wegbereider voor de Derde Weg. In een aantal andere opzichten overigens bepaald niet. Zo heeft hij altijd achterdochtig gereageerd op deregulering van markten en het toestaan van marktwerking in de publieke sector.

internationalisering van economie en cultuur, milieuvervuiling, snelle technologische ontwikkeling en toenemende individualisering hadden volgens de samenstellers ook gevolgen voor de positie en opvattingen van de sociaal-democratie en vereisten een nieuw programma en strategie. Een nieuwe organisatie van solidariteit en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid was noodzakelijk. Het rapport nam afscheid van het verregaande etatisme en opperde onder allerlei voorwaarden opties als deregulering, privatisering en decentralisatie.⁴

Het bleef daarna, zoals het een goede sociaal democratische partij betaamt, rapporten en programma's regenen. In 1989 verscheen het verkiezingsprogramma *Kiezen voor kwaliteit*, een programma dat bol stond van optimisme over emancipatie, participatie, ontplooiing en zelfstandigheid en rechten van burgers nadrukkelijk koppelde aan plichten. In 1991 schreef Jos van Kemenade *Een partij om te kiezen* en in 1992 liet de commissie Wolfson het rapport over de verzorgingsstaat onder de titel *Niemand aan de kant* het licht zien.

Inhoudelijk was er daarbij sprake van een consistente ontwikkeling waarbij meer afstand van de overheid, een steeds grotere nadruk op emancipatie en ontplooiing van het individu, de koppeling van rechten en plichten en een steeds grotere openheid ten aanzien van het gebruik van markt en marktmechanismen voor de eigen politieke doelen, steeds weer aan de orde kwamen.

De kernbegrippen die Clinton eind jaren '90 aan de Derde Weg zou ophangen –gelijke kansen, gelijkwaardigheid, gemeenschapszin en verantwoordelijkheid– stonden bij de PvdA al in 1992 centraal in *Niemand aan de kant*.

Het verkiezingsprogramma *Wat mensen bindt* uit 1993 vormde in een boel opzichten de kroon op deze ontwikkeling. Het stond bol van termen als strenge rechtvaardigheid, fatsoenlijke arbeidsorde en burgerzin. Jos de Beus, hoofdauteur, beschreef het programma als een "links programma met libertaire inslag." Ik citeer: "Ik vind dit program realistisch. Links wordt geassocieerd met meer subsidies, meer regels en handhaving van alle sociale rechten. Als dat links is, is alles wat Kok doet rechts. Maar dat is een achterhaalde definitie

⁴ Relevante en Derde Weg-achtige citaten uit Schuivende Panelen zijn bijvoorbeeld: "Dat alles moet leiden tot de conclusie dat 'collectieve voorzieningen' niet heilig zijn, ook niet voor sociaal-democraten, maar telkens dienen te worden beoordeeld op de vraag of zij bijdragen aan wat er mee wordt beoogd: verstevigen zij het draagvlak van produktieve investeringen en activiteiten; dragen zij werkelijk bij aan (tertiaire) inkomensverdeling; bevorderen zij de sociale zelfstandigheid van burgers. (...) Collectieve voorzieningen die in economische termen een reactie zijn op 'marktperfecties', zijn trouwens naar hun aard niet voor de eeuwigheid bestemd. Als de markt die zonder noemenswaardige schade kan overnemen, moet dat worden bevorderd, al was het maar om ruimte vrij te maken voor nieuwe maatschappelijke behoeften waarin de markt niet kan of wil voorzien." (p.121). "Allerlei organen en instellingen die zich met zaken van de burgers bezighouden zouden meer initiatief en verantwoordelijkheid met de overheid moeten kunnen delen. De overheid zou randvoorwaarden moeten formuleren, maar veel van de inhoudelijke beslissingen aan de instellingen zelf overlaten. De randvoorwaarden zouden zich moeten concentreren op de kwaliteit, de algemene toegankelijkheid, de doelmatigheid van de organisatie en de kosten. Afhankelijk van de activiteiten en hun maatschappelijk belang zou dat via de markt kunnen, maar ook door middel van particulier initiatief zonder winstoogmerk of door zelfstandige organen van openbaar bestuur. De overheid zou voorts de samenwerking met ondernemingen kunnen zoeken of juist zelf concurrerende instellingen kunnen opzetten. Gebruikers zouden via gekozen bestuurders het uitvoerende beleid op democratische wijze kunnen beïnvloeden en beoordelen. Kortom, een actieve centrale overheid die verantwoordelijk blijft en garant staat voor de uitvoering van kerntaken, maar daarbij de medezeggenschap en keuzevrijheid van zelfstandige burgers respecteert." (p126). Overigens geldt voor Pronk het zelfde als voor Kalma: ook hij had op onderdelen (met name bij inkomenspolitiek) wel degelijk een andere visie dan de (Britse) Derde Weggers.

van links.” Net als Blair en Clinton probeerden, werd hier gepoogd de klassieke tweedeling tussen links en rechts te doorbreken.

Maar met dit vergrootglas op de veranderingen in het intellectueel politieke landschap, moeten we niet vergeten dat ondertussen ook het praktisch politieke landschap fors veranderde. De PvdA trad in 1989 weer tot de regering toe, maakte in 1991 de grootste crisis in haar bestaan tot dan mee rond de hervorming van de WAO en leverde na een grote nederlaag bij de verkiezingen van 1994 toch de premier van het nieuwe kabinet waarin werd samengewerkt met aartsvijand VVD. Niet omdat dat een diep gekoesterde wens was, wel omdat de uitslag niet zo geweldig veel keus liet. Kok had het concept van de activerende verzorgingsstaat al eerder omarmd en beschouwde lage werkloosheidscijfers als beste bewijs van goed sociaal beleid. Wederkerigheid werd steeds belangrijker. In ‘Niemand aan de kant’ stond al: “De nadruk op participatie betekent niet dat iedereen onverbiddelijk moet werken, maar wel dat we een beroep mogen doen op wie kan, om aan de verbreding van de basis van de verzorgingsstaat mee te werken.”⁵ Kok zelf zei: “Wij zitten nu in een overgangsfase: van een verzorgingsstaat naar een werkzame, naar een participatiesamenleving. Niet doorschieten naar een maatschappij waar mensen aan hun lot worden overgelaten, waar een onderklasse gaat ontstaan. Maar ook niet blijven hangen in een bureaucratische verzorgingsstaat waarin naast iedere werknemer ook een burger langs de kant staat.” En in zijn uitspraak “Doe uw plicht, eis uw recht”, hoorden we een echo van Blair’s “The rights we enjoy, reflect the duties we owe.”

Ook al heeft Kok zelf altijd een zekere afstand tot het begrip Derde Weg gehouden en zich er nooit actief mee willen profileren, de hoogtijdagen van Paars worden meestentijds gezien als de hoogtijdagen van De Derde Weg.

En misschien is het daarom, nu we daar zijn aangekomen, een goed moment om te stoppen met de geschiedschrijving en over te gaan naar de appreciatie. Wat vertelt deze geschiedenis ons nu over de plaats van De Derde Weg in de ontwikkeling van de sociaal democratie, met name ook de Nederlandse sociaal democratie? Wat moeten we er -met de kennis van nu....- eigenlijk van vinden?

Wie de geschiedenis van de Derde Weg, met name ook binnen de Nederlandse sociaal democratie, op deze manier beziet, moet allereerst de conclusie trekken dat de Derde Weg geen louter Angelsaksische vernieuwing was die vervolgens in meerdere of mindere mate door de Nederlandse sociaal democratie werd gekopieerd.

Wat veeleer het geval lijkt te zijn geweest is dat waar de Derde Weg door Blair wel gepresenteerd moest worden als een breuk met het verleden, met het verleden ook van zijn eigen Labour Party, de Derde Weg in Nederland eigenlijk vooral een fase in een langerlopende ontwikkeling bleek. Die ook nog eens eerder dan bij Blair of Clinton concepten centraal stelde waar pas later het etiket “De Derde Weg” op werd gedrukt. Kortom, de Derde Weg kwam voor de Partij van de Arbeid niet van buiten, we deden geen anderen na, nee, het kwam van binnen en we waren er in veel opzichten eerder bij dan onze partijgenoten in het Verenigd Koninkrijk of de Verenigde Staten.

Dat drukt ons meteen met de neus op een tweede conclusie. De Derde Weg corrigeerde in de sociaal democratie vooral de te hoge verwachtingen van de staat en vroeg aandacht voor de overheid als partner en mogelijkmaker in plaats van de overheid als albedil. Tegenover een verzorgingsstaat die mensen afhankelijk maakte werd het idee ontwikkeld van een verzorgingsstaat die activeerde. En de betekenis van groei en bedrijfsleven werd terecht een plek gegeven als noodzakelijke voorwaarden voor het kunnen voeren van een sociaal beleid.

⁵ In de uitgesproken versie werd dit citaat uit het rapport Niemand aan de kant van Wolfson per abuis aan Kok toegedicht.

Dit vond in de Partij van de Arbeid gedurende een langere periode in de jaren '80 en '90 plaats, geleidelijk en zonder grote opzichtige breuken ten opzichte van het verleden. En dan ook nog eens in intellectueel opzicht geschraagd door het voorbereidende werk van onverdachte partij-intellectuelen als Paul Kalma, Jan Pronk, Jos van Kemenade, Dik Wolfson en Jos de Beus.

De Derde Weg, en dat is de tweede conclusie waar ik naar toe wil, was dan ook geen overwinning van de sociaal-liberalen op meer traditionele sociaal-democraten maar was mainstream sociaal democratie, niet meer en niet minder. Tenzij u Paul Kalma en Jan Pronk alsnog wilt zien als rabiate sociaal-liberalen en Blair-adepten maar dan vraag ik, vermoed ik, te veel van uw voorstellingsvermogen. En ook van het mijne overigens.

Toch intrigeert het ook mij dat het beeld van een neo liberale aberratie wel is wat aan De Derde Weg kleeft en daarmee in de partij ook veel kwaad bloed heeft gezet. Ik zie daar een aantal oorzaken voor. Sommige daarvan hebben te maken met wat René Cuperus "tragische timing" noemt. Zo moeten we ons realiseren dat deze fase in de ontwikkeling van de sociaal democratie zijn hoogtepunt bereikte met het premierschap van Wim Kok en de leidende deelname van de Partij van de Arbeid aan twee paarse kabinetten. De littekens van het WAO-drama waren nog vers en hup, daar ging de Partij van de Arbeid regeren met de liberalen, de aartsvijanden. Als juist dan een langer lopende inhoudelijke ontwikkeling in het sociaal democratisch denken haar hoogtepunt bereikt, waarbij markt, deregulering en individualisering hun plek krijgen, dan is het niet vreemd dat daar een geurtje aan gaat kleven. Het geurtje dat de Derde Weg vooral bedoeld was om de samenwerking met de liberalen intellectueel en ideologisch te legitimeren maar niet echt sociaal democratisch was. Net zoals het ons maar niet lukte om het Paarse kabinet het kabinet-Kok te noemen.

Dit beeld werd nog eens versterkt door de bekende passage over het afschudden van de veren in de den Uyl lezing van Wim Kok uit 1995.⁶ Deze passage maar misschien meer nog het feit dat de misverstanden over die veren mochten doorsudderen en niet snel weerlegd werden, vormde voor velen een bevestiging van het feit dat de PvdA definitief afscheid had genomen van niet alleen haar ideologie maar ook haar idealen. Na het WAO drama en de voor velen in de achterban moeilijk te begrijpen samenwerking met de VVD was dat wéér een reden waarom rond de Derde Weg het niet omver te krijgen beeld van een vorm van neo-liberale collaboratie ontstond. Dat dit inhoudelijk noch historisch terecht was, zoals ik hiervoor uitgebreid heb laten zien, kwam maar mondjesmaat over het voetlicht. Waar de Derde Weg paars was en waar PvdA bleef duister.

De grootste tragiek⁷ van de Derde Weg is echter gelegen in het feit dat de op zich noodzakelijke wending van de sociaal democratie naar een positievere houding ten opzichte van bedrijfsleven, vrije markt en ondernemerschap, plaats vond op het moment dat het moderne kapitalisme van karakter aan het veranderen was. De normalisatie van de sociaal democratie ten opzichte van de private sector en de erkenning van de productieve kant van het sociaal kapitalisme werd daarmee slachtoffer van een tragisch timingprobleem. Om het maar eens plastisch uit te drukken, de derde weg-progressieven sliepen in met een voorheen redelijk getemde vrije markt maar werden wakker met een ontketend monster.

⁶ „Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet alleen een probleem, het is in bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring. Ik zeg het Paul Kalma na – wij schrijven 1987 – „een werkelijke vernieuwing van de PvdA begint daarom met definitief afscheid van de socialistische ideologie; met een definitieve verbreking van de ideologische verbanden met andere nazaten van de traditionele socialistische beweging.“

⁷ In deze lezing ga ik nu door op de verhouding van de Derde Weg tot de markt en het kapitalisme. Maar de Derde Weg had natuurlijk meer zwakheden. Veel genoemd zijn: het win/win-karakter, het afwezig zijn van een ideologische vijand, het beleidstechnologisch pragmatisme ('seminaritis'), de afwezigheid van sociaal culturele analyses over integratie en immigratie en de wisselwerking met sociaal economische onderwerpen als solidariteit, de afwezigheid van sociaal psychologische concepten als vertrouwen, identiteit, zekerheid en trots.

Nou ja, was dat wel zo? Want wie had die ketens afgedaan?

Laten we de situatie in London, in The City eens als voorbeeld nemen. New Labour keek op een heel bijzondere manier naar deze financiële markten, en misschien ook wel naar markten in het algemeen. Het uitgangspunt was in ieder geval niet de markt te temmen, om maar eens de termen waar wij in onze eigen geschiedenis bekend mee zijn te gebruiken. Nee, men wilde haar dynamiek juist vergroten zodat nog meer welvaart, particulier en collectief, kon worden gerealiseerd.

Dat gold bijvoorbeeld ook de macht van de Londense City. Natuurlijk, Thatcher had een goed begin gemaakt met de deregulering van de Londense City, maar de echte deregulering begon in 1998, onder Labour en onder de toenmalige minister van Financiën, de huidige premier, Gordon Brown.

Met als ultieme legitimatie dat The City wel 30% van de belastinginkomsten uit het bedrijfsleven, de corporate taxes, op leverde waar Labour dan weer mooie linkse dingen mee kon doen.

Inmiddels weten we dat de financiële crisis die wereldwijd economieën aan de rand van de afgrond heeft gebracht, juist op plekken als The City is ontstaan waardoor wereldwijd regeringen gedwongen zullen worden te snijden in de collectieve sector en / of de belastingen zullen moeten verhogen.

Ook bij Labour trekken ze zich nu de haren uit het hoofd hoe ze zo naïef hebben kunnen zijn. Gordon Brown probeert nu met draconische maatregelen ten strijde te trekken tegen de uitwassen van het financieel kapitalisme maar heeft natuurlijk een kanjer van een geloofwaardigheidsprobleem. En het zijn dit soort vrijages met de markt geweest waardoor sociaal democratische partijen wereldwijd waarschijnlijk maar nauwelijks zijn beloofd toen de markt zo opzichtig faalde.

De enige schrale troost is dat zo ongeveer iedereen het mis had en zo ongeveer niemand voorzien had hoe het zo van de rails kon lopen. Conservatieven, liberalen, sociaal democraten, christen democraten, groenen, sociaal liberalen, bij allemaal was er natuurlijk in de loop der tijd meer of minder zorg over en kritiek op de uitwassen van het kapitalisme maar dit had niemand zien aankomen.

Behalve wij, zeggen ze dan bij de SP. Maar dat is de logica van de stilstaande klok zoals Sweder van Wijnbergen dat noemde. Als je met een stilstaande klok de tijd probeert te voorspellen zit je altijd twee keer per 24 uur goed. Net zoals dat als je altijd tegen de markt bent, je ook gelijk krijgt die keer dat het echt fout gaat.

Maar dat doet natuurlijk allemaal niets af aan het feit dat het ook ons tot heroriëntatie noopt. Wat is hier gebeurd? En welke boodschap moeten sociaal democraten hier voor hun houding ten opzichte van de markt uit destilleren?

Het k-woord is inmiddels al vier keer gevallen. Het k-woord, zo noemden we dat in de beginselprogrammacommissie als we niet zeker wisten of we het over het kapitalisme moesten hebben of niet. Van wijlen Bart Tromp moest het, zo kregen we luid en duidelijk te horen. Temmen of breidelen van het kapitalisme, daar ging het om in de sociaal democratie. En ja, ook vanavond kunnen we er niet omheen.

Waarbij het op een grappige manier ook opvallend is hoe snel het woord normaliseert en overall opduikt. Tot en met Teletekst zo stelde ik verbaasd vast. Op 9 november 2009 verscheen er een bericht op teletekst pagina 127 onder de titel: *Steun voor kapitalisme neemt af*. Ik kan het niet na laten de tekst aan u voor te lezen, deze ging als volgt.

"Steun voor kapitalisme neemt af. Wereldwijd is maar elf procent van de mensen tevreden met het kapitalistische systeem. Volgens een BBC-peiling onder 29.000 mensen in 27 landen wil de meerderheid hervormingen en eerlijker verdeling van de welvaart. De val van de Muur werd door velen als een overwinning van de vrije markt gezien. Twintig jaar later is alleen in de VS en in Pakistan nog meer dan 20% van de mensen enthousiast over het systeem. Vooral in Frankrijk, Mexico en Brazilië is men negatief. Bijna overal wil een meerderheid dat de overheid sterker ingrijpt. Alleen in Turkije is een meerderheid daartegen."

Ik laat dit intrigerende bericht even voor wat het is en probeer eerst een terug te kijken. Wat is er gebeurd met het kapitalisme?

Mijn stelling is dat veel Derde Weggers, en met hen veel politici van andere politieke stromingen, de dynamiek van de markt in combinatie met globalisering hebben onderschat. Ze waren vast oprecht de overtuiging toegedaan dat de markt te temmen viel en een "servant of society" kon zijn. Dat nu bleek maar al te vaak ijdele hoop. Het is met name de combinatie van deregulering en globalisering en de ten gevolge daarvan scherp toenemende concurrentie van de laatste decennia geweest waardoor het kapitalisme van gezicht is veranderd.

Een eerste verandering die in het oog springt is dat het steeds vaker draaide om fusies en overnames, steeds minder om ondernemerschap. Steeds vaker dus ook enkel en alleen om aandeelhouderswaarde en minder om werkgevers en werknemers. New Labour had hier al oog voor, introduceerde stakeholder capitalism tegenover shareholder capitalism maar kon het tij kennelijk ook niet keren.

Arnoud Boot liet hier vorig jaar als coreferent bij de lezing van Willem Buijer scherp zien hoe in het moderne kapitalisme alles, inclusief hele ondernemingen, verhandelbaar wordt en niets meer geworteld is. Niet geworteld in landen of nationaliteiten, niet geworteld in de band tussen werkgever en werknemer, niet geworteld in een stabiel referentiekader met opvattingen van rechtvaardigheid en moraal. Het internationale bedrijfsleven of althans delen daarvan, vormden steeds meer een eigen gemeenschap, met eigen normen en een eigen moraal. Met als meest pregnante voorbeeld de krankzinnige beloningen die normaal moesten worden gevonden.

Een tweede verandering betrof de invloed op machtsverhoudingen. Werknemers verloren macht ten opzichte van het ondernemingsbestuur. Regeringen verloren macht ten opzichte van multinationale ondernemingen. En de dynamiek op markten werd zo groot dat het steeds moeilijker werd voor regeringen om deze markten goed te ordenen.

Het blijft interessant om je af te vragen waar dit allemaal begon. En dan is het denk ik te simpel om te zeggen "bij de bankiers". Toen ik een jaar geleden bij De Wereld Draait Door zat kreeg ik die vraag ook. En ik gaf als antwoord "Bij onszelf". Het regende negatieve reacties op onze website en ook bij de dagelijkse Telegraaf-peiling moest ik onder het juk door. Massale afkeuring viel mij ten deel.

Maar de reden dat ik de vraag zo interessant vind, en de reden dat ik dat antwoord gaf, was gelegen in het feit dat ik net het boek *Supercapitalism* van Robert Reich had gelezen. Zijn stelling is dat regeringen geen vuist kunnen ballen omdat burgers het stelselmatig verliezen van consumenten en beleggers. Het zelfde geldt voor werknemers. En wat zijn stelling echt bijzonder maakt is dat hij betoogt dat wij allemaal die vier zielen in onze eigen borst hebben. Velen van ons zijn zowel burger, consument, belegger als werknemer. Het is echter de consument in ons die steeds weer het goedkoopste wil en de belegger in ons die voldoende rendement op zijn spaarcenten en pensioenpremies wil. Zij zijn sterker dan de werknemer en de burger in ons die niet in staat zijn het daaruitvolgende marktgedrag gericht op steeds lagere kosten en steeds hogere rendementen te stoppen.

Er zijn veel voorbeelden bij deze analyse te verzinnen, ook vanuit de Nederlandse situatie. Denk aan hoe de consument het feit dat made in China vooral lage prijzen oplevert kennelijk stelselmatig zwaarder weegt dan dat daardoor wellicht Nederlandse werknemers hun baan verliezen. Of kijk naar de verhouding tussen werknemer, belegger en burger en zie hoe sommige van de meest activistische aandeelhouders op de beurs, de vertegenwoordigers van de Nederlandse pensioenfondsen zijn. Het bestuur van de pensioenfondsen wordt mede gevormd door de vakbonden die vanuit hun bestuursverantwoordelijkheid instemmen met miljoenenbonussen als zo'n marktpartij het namens hen goed doet op de beurs goed doet. De burger die zich hier aan ergert is waarschijnlijk dezelfde persoon als de werknemer die door die vakbond vertegenwoordigt wordt en de belegger die hoopt dat het fonds goed rendement maakt. Maar die burger verliest.

Dit raakt een derde aspect van het hedendaags kapitalisme dat vaak door auteurs wordt genoemd en dat is de dominantie van financiële instellingen en financiële motieven. Arnoud Boot benoemde in dit verband al de rol van de beurs en het aandeel en hoe alles verhandelbaar wordt. Een ander fenomeen is dat banken niet meer louter ten dienste staan van de reële economie en de daar actieve bedrijven maar zelf moneymakers zijn geworden en daarmee een economische macht op zich. De echte winstmaker bij grote bedrijven werd steeds vaker niet de marketing of sales manager maar de financiële man in het bestuur die met steeds weer nieuwe financiële innovaties op de proppen kwam. Het zou me ook niet verbazen als het laatste decennium steeds vaker de eerste man van het bedrijf uit de rangen van de financiële whizz kids werd gerecruteerd in plaats van dat hij of zij een business achtergrond had.

Een laatste aspect van het hedendaags kapitalisme dat hier niet onvermeld mag blijven is de ideologische basis van deze ontwikkeling. Neo liberalisme en neo conservatisme ontfermden zich met van onvermijdelijkheid druipende analyses over dit nieuwe kapitalisme en predikten de zegeningen. There Is No Alternative, en The World Is Flat zijn de bekendste metaforen waarmee duidelijk gemaakt werd dat je wel mee moest doen met deze vorm van kapitalisme op straffe van isolement en ernstig verlies van welvaart. Eén van de bijwerkingen hiervan was overigens dat het marktmodel niet alleen in de private sector zegevierde maar zo bewierookt werd dat het ook in de publieke sector als aansturingsmodel aan populariteit won. Daar zijn de ervaringen, op zijn zachtst gezegd, gemengd. Wat in ieder geval overal blijkt is dat het borgen van publieke belangen in een situatie waarin de markt haar zegenrijke werk mag doen, buitengewoon complex blijkt, tot een ongeëvenaarde regeldichtheid kan leiden en daarmee het risico loopt de doelmatigheidsvoordelen te verspelen waar het eigenlijk allemaal om begonnen was.⁸

Voor iedereen wereldwijd is het nu tijd om lessen te leren. Willem Buijter heeft in zijn den Uyl lezing van vorig jaar aangegeven welke lessen er geleerd kunnen worden op het gebied van

⁸ Het zorgverzekeringsstelsel in Nederland is hier een goed voorbeeld. In naam gaat het daarbij om marktwerking in plaats van staatssturing. Maar de doelmatigheidsvoordelen die dat op zou moeten leveren worden stelselmatig teniet gedaan door compenserende regelgeving. Consumenten betalen een hoge premie om ze bewust te laten zijn van de kosten van zorg en hen zo aan te zetten tot efficiënt keuzegedrag; maar om redenen van rechtvaardigheid compenseren we de meerderheid van de consumenten met een zorgtoeslag. Verzekeraars worden geacht efficiënt zorg in te kopen om zo winst te kunnen maken; maar als ze met slechte risico's blijven zitten wordt dat nagecalculeerd en vergoed. Zorgaanbieders mogen aanbieden al naar gelang de vraag; maar als het te duur is legt de overheid kortingen op. Resultaat is een zodanige bureaucratie en regeldichtheid dat mij de vraag wel bezigt houdt welke doelmatigheidsvoordelen per saldo over blijven. Misschien moet de conclusie vooral zijn dat marktwerking maar beperkte voordelen biedt op gebieden waar inkomenspolitiek en toegankelijkheid de publieke belangen zijn die niet in het geding mogen komen; die vragen dan immers om heel veel compenserende regelgeving die de doelmatigheidsvoordelen teniet kunnen doen.

wet- en regelgeving en verbetering van het toezicht. Dat ga ik nu niet nog eens dunnetjes overdoen. Mij gaat het om het sociaal democratische verhaal. Wat betekent dit voor ons verhaal over de markt en onze verhouding tot het kapitalisme?

Allereerst: **Er Zijn Wel Degelijk Alternatieven**. Tegenover het neoliberale There Is No Alternative staat There Are Real Alternatives. Ons vermogen politiek relevant bezig te zijn staat of valt met onze overtuiging verschil te kunnen maken. Te lang hebben de neo-liberalen ons proberen te doen geloven dat globalisering een anonieme onvermijdelijke beweging was die over ons heen kwam en waar je niet onderuit kon, met zijn allen richting steeds Angelsaksischer economische ordening, een steeds kleinere collectieve sector en steeds vrijere markten.

Maar na de crash van vorig jaar en de regeringwisseling in de Verenigde Staten weten we beter. Ook globalisering is maakbaar. Misschien niet in Nederland, maar wel in de Verenigde Staten en in internationaal verband zoals de G20. Plotseling blijkt globalisering geen anonieme en autonome ontwikkeling te zijn maar maakbaar in Washington. Meer regulering van markten blijkt opeens wel mogelijk. De politiek blijkt zich wel met bonussen te mogen bemoeien. Het beleggingsbeleid van banken kan wel ter discussie komen. Nog steeds is voor Nederland globalisering groot en ongrijpbaar en kunnen we daar in ons eentje niet zoveel aan doen. Maar in het Amerika van na de crisis en met Obama aan het roer blijkt globalisering op Amerikaanse en dus op wereldschaal wel degelijk beïnvloedbaar. Dat is winst en dat biedt hoop.

Dan: **Size Does Not Matter**. In dezelfde neoliberale van onvermijdelijkheid druipende redeneringen werd beoogd dat niet alleen globalisering onvermijdelijk is maar ook dat we allemaal op straffe van isolement en verlies van welvaart toe moeten groeien naar een meer Angelsaksisch geordende economie met een fors kleinere collectieve sector. Dat hier empirisch geen reden voor is, wisten we al wat langer. Scandinavische landen laten al jaren zien dat ook met een grote collectieve sector economieën goed kunnen groeien én evenwichtige inkomenspolitiek kunnen voeren én voorop kunnen lopen met duurzaamheid. De groei van een economie blijkt in de praktijk niet veel verband te houden met de grootte van de collectieve sector maar wel met de samenstelling van die collectieve sector. Ook hier geldt dus dat er wel degelijk alternatieven zijn voor het neoliberale model. en ook dat biedt hoop.

Maar, voor u nu allemaal juichend de zaal uit loopt om voor een grote collectieve sector en daarbij horende belastingen te pleiten, toch even een kleine waarschuwing. In april 2006⁹ hield ik een lezing over het Scandinavisch model waarin ik ook betoogde dat groei en welvaart prima samen kunnen gaan met een grote collectieve sector mits het geld binnen die collectieve sector dan wel goed wordt besteed. Veel aan onderwijs en aan jonge kinderen en jonge moeders bijvoorbeeld; en minder aan vroegpensioen. Het was ook de lezing waarin ik betoogde dat een grote collectieve sector alleen maar samen gaat met groei en welvaart als de herverdeling de goede kant op gaat, van rijk naar arm in plaats van van arm naar rijk. En dus was ik voor een aanpassing van de hypotheekrenteaftrek en voor het fiscaliseren van de AOW. Een half jaar later verloren we de Tweede Kamerverkiezingen mede vanwege de impopulariteit van deze ideeën. Dus ja, er zijn alternatieven maar kijk uit.

Het brengt mij bij mijn volgende punt en dat is vooral een oproep aan economen, ook pvda economen. En daar zijn er nogal wat van. We hebben zelfs een officiële economenparadox. Die luidt dat 80% van de toonaangevende economen in Nederland lid is van de PvdA maar dat 80% van onze achterban grote moeite heeft met de economische recepten waar zij mee

⁹ Waarom omvang er niet toe doet, lessen uit het noorden, toespraak op de NETSPAR-conferentie 'De hervorming van de verzorgingsstaat', 28 april 2006. Een jaar eerder hield ik bij Netspar een lezing over vergelijkbare thema's: Vergrijzing en de toekomst van de verzorgingsstaat, 8 juni 2005.

leuren. Dat ligt ongetwijfeld allereerst aan de relatieve onwetendheid van die achterban maar minstens zozeer aan het begrippenapparaat waar de gemiddelde econoom zich van bedient. Dat is in essentie neoliberal en heel den Haag is ervan doordrongen. Het leidt tot een constante overschatting van de zegeningen van de markt en een constante onderschatting van de baten van overheidsinterventie. En de crisis heeft ons geleerd hoe gevaarlijk die zienswijze kan zijn.

Mijn oproep aan hen zou zijn meer dan tot nu toe het geval is, **het brede welvaartsbegrip centraal** te zetten. Het brede welvaartsbegrip is eigenlijk het enige welvaartsbegrip. Elke economiestudent leert dat het bij welvaart gaat om het bevredigen van behoeften. Dat kan net zo goed de behoefte aan een dure auto en mooi speelgoed zijn als aan een veilige straat en goede zorg. Of het leven in een schoon land. Of in een rechtvaardige samenleving. In een breed welvaartsbegrip telt dat allemaal mee voor de welvaart van mensen. Er is slechts één probleempje: het past zo slecht in modellen. Die dure auto en dat mooie speelgoed allemaal wel. Maar veiligheid, zorg, natuur, milieu en rechtvaardigheid allemaal veel minder. Die economen weten dat allemaal wel en zetten in hun voetnoten precies uiteen welke beperkingen hun modellen allemaal hebben. Maar het effect op het publieke debat en op het maken van beleid is ondertussen funest.

Dat gaat vaak heel sluipend. Bijvoorbeeld door het woordgebruik. Het betalen voor goede zorg heet *koopkrachtverlies*. Het financieren van goed onderwijs lukt alleen maar door *lastenverhoging*.

Ook het feit dat sommige zaken wel in cijfers zijn uit te drukken en andere op zijn best kwalitatief helpt niet. Particuliere koopkracht en groei zijn relatief makkelijk te berekenen. De kosten van het financieren van een goed onderwijsstelsel ook nog wel. En het negatieve effect van de belasting die daarvoor geheven moet worden ook. Maar nu juist de baten die zo'n onderwijsinvestering heeft voor ons allemaal weer niet.

Zo ontstaat bijna vanzelf een veel te grote nadruk op particuliere koopkracht ten nadele van collectieve welvaart. En al die economen kunnen je vertellen dat groei niet het zelfde is als welvaart en dat belastingcenten natuurlijk ook zo besteed kunnen worden dat er iets goeds ten bate van ons allemaal mee gedaan wordt maar ondertussen is dat allemaal niet zo gemakkelijk in cijfers uit te drukken en zijn het al die zaken die zich wel laten becijferen die de basis vormen voor beleid.

Wij moeten ons aan die dwangmatige logica ontrukken en, zoals -of all people- ook door president Sarkozy wordt bepleit¹⁰, stelselmatig betogen dat onze welvaart niet slechts bepaald wordt door wat ieder individu in zijn eigen portemonnee overhoudt maar minstens zozeer door wat we gezamenlijk investeren in onze gezamenlijke toekomst.

Een onderdeel van het brede welvaartsbegrip is ook de welvaart die mensen ontlenen aan het feit dat in een samenleving bepaalde ongelijkheden wel of niet bestreden worden. Op dit punt had de Derde Weg nauwelijks een verhaal¹¹ en juist op dit punt heeft het financieel kapitalisme zeer ontwrichtend gewerkt. Met Margalith, die twee jaar geleden de den Uyl lezing hield, raak ik niet enthousiast van het nastreven van een utopisch onhaalbaar gelijkheidsideaal maar vind ik het wel noodzakelijk bepaalde **concrete ongelijkheden te**

¹⁰ President Sarkozy heeft een adviesgroep gevraagd om te bezien of en hoe het brede welvaartsbegrip gebruikt kan worden in de beleidsvoorbereiding. In deze adviesgroep hadden o.a. Nobelprijswinnaars economie Sen en Stiglitz zitting.

¹¹ Zo was de Derde Weg in essentie een optimistische en van de zegeningen van economische groei doordrenkte versie van de sociaal democratie. Dat is één van de redenen waarom verdelingsvragen eigenlijk niet aan bod kwamen. Met de rechtvaardigheidstheorie van John Rawls als soms impliciete en soms expliciete legitimatie achter de hand, was het ook niet nodig al te veel aandacht te besteden aan verdelingsvragen: als we maar genoeg groeiden zou immers iedereen kunnen profiteren. Een soort linkse trickle-down-theorie. Alles was win/win, niets vergde pijnlijke keuzes. De Derde Weg paste bij de jaren '90, de jaren van overvloed.

bestrijden. Dat geldt ook de inkomensverdeling. In een land als Nederland zijn en blijven de mogelijkheden om te herverdelen tussen onderkant en middengroepen om politieke en economische redenen beperkt. En het is ontegenzeggelijk zo dat inkomenspolitiek die er vooral op gericht is excessen aan de top aan te pakken voor een deel een symbolisch karakter heeft. Voor veel Derde Weggers zou het verhaal over hoge inkomens daar gestopt zijn. Denk aan Mandelson's uitspraak "I am totally relaxed about people becoming filthy rich".

Die houding is voor ons al lang geen optie meer. Ja, het aanpakken van excessen aan de top heeft een symboolwerking. Hij staat symbool voor verantwoordelijkheden die niet werden genomen, matiging die niet werd betracht en dienstbaarheid die niet werd getoond. En hoe wij daar als samenleving anders over denken. Precies de symboolwerking die we zoeken, lijkt me zo.

Maar ook waar het niet gaat om excessen maar gewoon om de vraag of eerlijk delen betekent dat je in tijden waarin je van iedereen offers vraagt, misschien niet wat extra zou mogen vragen van de hoogste inkomens, kan ons antwoord alleen maar positief zijn. Wat dat betreft is het verdelingsvraagstuk ook wat mij betreft de komende jaren weer helemaal terug.

Dan de markt. Wat doen we met de markt? Laten we om te beginnen met alle negativiteit rond de markt waar nu sprake van is, niet vergeten hoe markten wereldwijd zorgen voor welvaart, investeringen, werkgelegenheid en innovatie. De les die wij moeten trekken uit het falen van markten in de huidige crisis is niet dat we terugvluchten naar het oude geloof in staatsinterventies en een door de staat gedomineerd economisch leven. Dat zou louter resulteren in het inruilen van de ene mislukking voor de ander.

Ik zou liever een andere les trekken en dat is dat we vooral realistisch moeten zijn over de markt. **In dat licht kan het verstandiger zijn de markt af te schermen dan haar trachten te temmen.** De markt gedraagt zich soms als Bokito. Je kunt heel lang denken dat je hem onder controle hebt maar op een dag doet hij toch wat zijn reflexen hem ingeven. Uiteindelijk geeft een hele brede diepe greppel meer zekerheid dan een goede dompteur.

Zo is het vaak ook met de markt. De markt kan enorm veel welvaart, innovatie en werkgelegenheid genereren maar draait uiteindelijk altijd om commercieel gewin. Dat motief kan in heel veel sectoren van de economie heel veel goeds doen en dient daar ook volop de ruimte te krijgen. Maar het kan ook haaks staan op publieke belangen. De vraag is dan hoe je die borgt. Ik ben er gaandeweg van overtuigd geraakt dat het soms makkelijker en beter is om publieke belangen voor de markt af te schermen dan te pogen de markt te temmen teneinde de publieke belangen niet te schaden.

Deze lijn staat haaks op het gangbare model van toezicht. Publieke belangen fungeren dan als randvoorwaarden waarbinnen de markt haar gang mag gaan met een machtige toezichthouder die zorgt dat het goed loopt.

Ik vind dat model in toenemende mate naïef. Perfect toezicht is een illusie. Toezichthouders lopen per definitie achter de feiten aan. Ze hebben bijna altijd een achterstand in informatie en expertise vergeleken met marktpartijen. Ze moeten constant bij de politiek vechten om voldoende middelen en krijgen die bijna nooit. En ze gaan, zo blijkt uit onderzoek, vroeg of laat lijden aan een vorm van het Stockholm syndroom (regulatory capture) waarbij men een soort van belangenbehartiger voor de ondertoezichtgestelde wordt.

In zo'n geval kan het effectiever zijn de reikwijdte van de markt te beperken. Een mooi voorbeeld is hoe Obama nu streeft naar kleinere banken en bepaalde bankbeleggingen met spaargeld gaat verbieden. Een bot middel om te voorkomen dat een falende bank ooit weer een hele economie naar de rand van de afgrond brengt en dat overheden moeten inspringen om spaargelden te redden, maar waarschijnlijk veel simpeler en effectiever dan het verscherpen van toezichtswetgeving.

Deze filosofie kan ons ook helpen als het gaat om de werking van de markt in het publieke domein. In theorie kun je de markt in toom houden door randvoorwaarden te definiëren die het publiek belang moeten borgen. Maar los van het feit dat het heel moeilijk is om dat waterdicht te doen en het vaak tot hopeloos veel regels leidt waarmee veel beoogde doelmatigheidsvoordelen weer verloren gaan¹², wordt de publieke sector professional in zo'n constellatie primair op zijn marktmotivatie aangesproken en niet op zijn publieke dienstverleningsmotivatie. Dat leidt uiteindelijk ook tot andere keuzes. Ten nadele van het publieke belang. Het is om deze reden dat ik een paar jaar geleden besloot om -in tegenstelling tot wat mijn voorganger van plan was- Schiphol niet naar de beurs te brengen. Een directie die primair winst en aandeelhouderswaarde moet maken kan nog zoveel publieke randvoorwaarden opgelegd krijgen, uiteindelijk neemt die toch andere beslissingen dan een directie die zich primair laat motiveren door de publieke opdracht voor Schiphol.

Ik ben ervan overtuigd dat veel bureaucratie, onduidelijkheid en traagheid in onze publieke sector veroorzaakt wordt door het feit dat we niet duidelijk kiezen tussen markt- of publieke aansturing. Van zorg tot corporaties. Ik pleit niet tegen een rol voor het maatschappelijk middenveld maar ik pleit wel voor duidelijke keuzes bij de aansturing. Teveel werelden met elkaar proberen te combineren leidt vooral tot traagheid, onduidelijkheid en teloorgang van ooit beoogde doelmatigheidsvoordelen. Dan kunnen we het omwille van de effectiviteit beter simpel houden.

Een laatste punt tenslotte. De crisis in het kapitalisme heeft ook een morele component. De sociaal democratie is er notoir slecht in, en de Derde Weggers al helemaal, om die te benoemen. Toch is het belangrijk.

Robert Reich liet zien hoe wij zelf verantwoordelijk zijn voor hoe bedrijven en partijen op de beurs zich gedragen. Waarom doen wij dat eigenlijk?

Excessieve beloningen moeten worden aangepakt maar zijn er vooral omdat iemand kennelijk zo betaald wil worden. Waarom wil die persoon dat eigenlijk?

Toezichthouders doen hun best en toch proberen marktpartijen er al weer onderuit te komen. Waarom doen ze dat eigenlijk?

Het moderne kapitalisme heeft in het westen niet geleid tot grootscheepse verpaupering en diepe armoede. Er is een hoog welvaartsniveau gerealiseerd en deze crisis overleven we ook wel weer. Maar er vindt wel een ondermijning van de menselijke waardigheid plaats door een voortdurende druk van commercialisering op de publieke sfeer, het stelselmatig appeleren aan de primaire behoeften van meer meer meer en nu nu nu en de steeds terugkerende versterking van individuele belangen en emoties als enigzalmakend. Dat werkt uiteindelijk ontwrichtend op de samenleving omdat het mensen onverschillig maakt ten opzichte van elkaar en het steeds weer de balans tussen particuliere koopkracht en collectieve investeringen verstoort en daarmee de kracht van wat wij met en voor elkaar kunnen betekenen.

Wat wij de afgelopen jaren hebben aanschouwd was dus ook een waarden crisis over de balans tussen excessen en matiging, tussen lange en korte termijn, tussen status najagen en dienstbaarheid, tussen roekeloosheid en verantwoordelijkheid. Onze nieuwe en noodzakelijke houding ten opzichte van het kapitalisme vraagt dus uiteindelijk ook om een opvoeding tot burgerschap en een aan het algemeen belang dienstbare élite. Ons verheffingsideaal heeft ook op hén betrekking....

Zoals zo vaak hebben ook hier de liberalen het beter begrepen dan de neo-liberalen. Adam Smith, de man die als eerste overtuigend opschreef hoe de markt welvaart kon creëren wist als geen ander hoe belangrijk tegelijkertijd ook morele keuzes waren: " [The] disposition to

¹² Zie het eerdere voorbeeld over het zorgstelsel.

admire, and almost to worship, the rich and the powerful, and to despise, or, at least, to neglect persons of poor and mean condition...is...the great and most universal cause of the corruption of our moral sentiments."

Oftewel "De neiging om de rijken en machtigen te bewonderen en welhaast te eren enerzijds, en om de armen en zij die in slechte staat verkeren te minachten of dan toch tenminste te negeren...is....de grote en meest universele oorzaak van de corruptie van onze morele gevoelens."

Ik denk dat Joop me dit ene citaat van een liberaal wel vergeven had. Dank u wel.